

Torsdag med THORS

Hbl 8.10.81

FRÅN ETT FRÅNFÄLLE, som visade sig vara mindre slutgiltigt än ordet egentligen avser, söker sig professor Thors språkliga kommentarer vidare till chefläkare utan s och till "förriga flickan" som dykt upp igen.

En insändare har noterat följande i en tidningsnotis: "omröstningar, där ett tillfälligt frånfälle inom någondera (!) politiska blocket kunnat påverka beslutets utgång". Han är förvånad över att ordet frånfälle har använts i citatet.

Jag förstår hans förvåning. Säkert avses i själva verket ordet frånvaro — märk i synnerhet uttrycket "tillfälligt frånfälle". Tydligt har författaren av stycket arbetat under tidsnöd: på det tyder också det felaktiga någondera (borde vara något-) och det underliga uttrycket "beslutets utgång".

Användningen av frånfälle är nog en "lapsus machinae", ett slagfel, framkallat av det föregående tillfälligt, och den skulle kunna förbigås med tystnad, om det inte vore så att frånfälle är ett märkligt ord. Det betyder ju "död, bortgång" och är bildat till falla ifrån "dö", t.ex. "När statsminister Per Albin Hansson föll ifrån, övertogs ledningen av regeringen av Tage Erlander". Falla ifrån är ett sedan medeltiden brukat uttryck.

Substantivet frånfälle har en efterled, samhörig med fall och falla och bildad med s.k. i-omljud till dem. Andra nutida svenska ord som är bildade på motsvarande sätt är bl.a. tillfalle, lystmäte (i uttrycket få sitt lystmäte av något "få så mycket man vill ha av något"; -mäte kommer av mat), uppehålle (till hålla, håll, fornsvenskans halda, hald) och med annan grundvokal utrymme till rum och ortnamnet Åminne (ett ursprungligt Åmyne, dvs "åmyning", till mun).

En annan frågande har fäst sig vid ordet chefläkare och undrar: "Bör det inte egentligen heta chefläkare? Med s i mitten låter det som om det avsåg chefsens läkare eller läkare för chefer."

Jag håller med den frågande och föredrar formen chefläkare. Chefläkare är utan s liksom bl.a. chefredaktör; i bägge fallen innebär förleden "som innehar chefsposten". Däremot innebär ju chefssekreterare med två s och genitiv av chef, givetvis "chefsens sekreterare".

En meddelare, numera bosatt i Nyland, men ursprungligen hemma i Sörmland (landskapet närmast söder om Stockholm), har fäst sig vid det som jag nyligen skrev om uttryck som "sa förriga flickan". Han säger, att adjektivet förriga åtminstone i hans ungdom brukades i Sörmland i betydelsen "förr", t.ex. i förriga veckan "i förra veckan".

I spalten sades det att ordspråkaktiga uttryck som "sa förriga flickan", "sa förriga prästen" är enbart finlandssvenska. Det anser jag fortfarande. Däremot finns det exempel i litteraturen på förriga i andra slags användningar, även hos rikssvenskar, t.ex. i förriga dar hos Snoilsky.

Carl-Eric Thors

Torsdag med THORS

Hbl 15.10.81

BYRÅHUS är ett ord som prof. Thors kan tänka sig att lansera, och det skulle då användas i stället för "ämbetshus" som egentligen är en stympad översättning av det finska "virastotalo".

HAR NI andra språkliga spörsmål som ni gärna skulle se belysta i vår torsdagsspalt — välkomna med brev till prof. Thors! Adressera dem till Hbl:s redaktion, Mannerheimvägen 18, 00100 Helsingfors 10, f.v.b.

Frågeställaren nämner kanslihus som en rikssvensk motsvarighet till vårt ämbetshus. Det är dock att märka att Kanslihuset speciellt används om ett hus i Stockholms centrum, där vissa regeringsdepartement m.m. har sina lokaler. — På vissa håll hos oss används kommunalgården som term för det hus, där kommunens centrala myndigheter har sina byråer, och det är i mitt tycke ett utmärkt ord — men det kan ju inte brukas i stadsförhållanden. En möjlighet vore väl att bruka termen kanslihus (ordet kansli brukas mycket hos oss), en annan att skapa ett ord byråhus.

Min fråga om uttrycket söder om landsvägen, vilket behandlades i spalten helt nyligen, har gett flera svar, och de är ense om att uttrycket betecknar Sydösterbotten (söder om Vasa). En meddelare säger, att uttrycket först använts av "Neger" i Vasabladet och att det vunnit ytterligare spridning genom den populära filmen "Söder om landsvägen" 1936 (med Edvard Persson i huvudrollen).

Det för mig själv komiska i saken är, att jag som kommer från en trakt mellan "Norr om landsvägen" och "Söder om l." bara hört om "Norr om l.", men den norra landsändan var mer aktuell i mitt barndomshem, eftersom min mor var "norrbagge".

Flera insändare har tagit upp termen finlandssvensk. Jag skall behandla den i följande spalt.

Carl-Eric Thors

"I min ungdom talade äldre människor ännu om biläger då de menade kungliga bröllop. Vilken var ordets ursprungliga betydelse och varför har det kommit ur bruk?"

Biläger, vilket numera — som frågeställaren säger — är ett ålderdomligt ord, är lånat från tyskans Beilager. Det tyska ordet betydde ursprungligen ordagrant "läge bredvid (varandra)" och syftade på en sedvana vid bröllop i äldre tid: de nygifta låg på bröllopsdagens kväll bredvid varandra på en paradsång. Det är naturligt att ordet biläger är på väg att bli bortglömt, när seden i fråga försvunnit.

Samme frågeställare tar upp ett annat ord som är högmodernt, nämligen ämbetshus. "Är det fråga om en dålig översättning av virastotalo, som ju borde bli ämbetsverkshus?"

Det speciellt finlandssvenska ordet ämbetshus är utan tvivel uppkommet genom återgivning av virastotalo; virasto är ju "ämbetsverk". När leden "verk" har utelämnats, beror det väl på önskan att göra det svenska ordet kortare.